

Michaela Lochner (Hrsg.): Brandbestattung und Bronze-metallurgie. Die Urnenfelderkultur in Niederösterreich (1300–800 v. Chr.). Archäologie Niederösterreichs. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien 2021. 349 strán. ISBN 978-3-7001-8276-4.

Recenzovaná kniha o kultúre popolnicových polí v Dolnom Rakúsku je reprezentatívnou archeologickou publikáciou zo série Archeológia Dolného Rakúska. Ide o kolektívnu monografiu, ktorú zostavila popredná špecialistka na uvedenú problematiku – Michaela Lochnerová. Na vzniku publikácie sa podieľalo dovedna 17 bádateľov (vrátane zostavovateľky) z viacerých vedných disciplín a z rôznych inštitúcií (bližšie s. 346–349). Už po zbežnom prelistovaní zaujme čitateľa vkusná grafická úprava knihy, ktorú zabezpečil Thomas Reinagl. Publikácia má 12 hlavných (vnútorne členených) kapitol a ďalšie dve kapitoly (*skratky časopisov a sérií, krátke biografie autorov*). Hlavné kapitoly sprevádza zoznam použitej literatúry.

Knihu otvára pozdrav predsedníčky krajinskej vlády Johanny Mikl-Leitnerovej (s. 13) a predhovory zostavovateľov série (Franz Pieler, s. 15) i predloženého zväzku (Michaela Lochnerová, s. 16–19). Posledný spomenutý predhovor oboznamuje s vymedzeným pracovným priestorom (Dolné Rakúsko v súčasných administratívnych hraniciach na východe Rakúska), s časovým rámcom (1300–800 pred n. l.), ale aj s obsahom jednotlivých statí a ich autormi.

Prvá kapitola (Michaela Lochnerová, s. 20–26) je úvodom do problematiky popolnicových polí v strednej Európe, charakteristikou tohto obdobia praveku, zdôraznením regionálnych špecifik i náčrtom dejín bádania v Dolnom Rakúsku od druhej polovice 19. stor. až do súčasnosti. Súčasťou úvodu je tak základný chronologicko-kultúrno-historický prehľad, ako aj oboznámenie sa s typológiou a terminológiou materiálnej kultúry (keramiky

a bronzových predmetov) doby popolnicových polí. V zhode s autorkou možno pripomenúť, že teritórium súčasného Dolného Rakúska sa od polovice 13. stor. pred n. l. stabilne začlenilo do stredoeurópskeho okruhu kultúr popolnicových polí, ktorý zahŕňal priestor medzi Karpatami, severným Balkánom a východnými Alpami. Pochopiteľne, ráta sa tu s viacerými archeologickými entitami (skupinami alebo kultúrami) a špecifickými časovými horizontmi. Preto je vysvetlený používaný systém relatívnej chronológie mladšej doby bronzovej až staršej doby železnej (stupne BD–HC, v absolútnych dátach 13.–7. stor. pred n. l., s. 24).

K prírodnému prostrediu sa vyjadrila trojica bádateľov druhej kapitoly (Michaela Popovtschaková, Andreas G. Heiss, Ruth Drescher-Schneiderová, s. 28–45). Skúmanie pôdnych uloženín, vypovedajúcich o prítomnosti a aktivitách ľudí, ale aj o dávnej existencii životného prostredia a rôznych prejavoch či zmenách ich vzájomného pôsobenia, je v súčasnosti už samozrejmosťou. Niet pochyb, že životné podmienky a kultúrne trendy popolnicových polí sú o to lepšie rekonštruovateľné, čím detailnejšie sú postrehnuteľné konkrétne aspekty v sídliskových formách a hustote sídlisk, otázkach využívania ornej pôdy, pastvín a lesov, stave divokej zveri a pod. Autori zároveň oboznamujú, akými spôsobmi túto problematiku skúmajú. Je zrejmé, že poznanie súvekej klímy, prírodného prostredia a kultúrnej krajiny všeobecne súvisí s aplikáciou moderných metód v archeológii a interdisciplinárnou spoluprácou. Výskum ale má isté limity: napr. archeoklimatológia pri rekonštrukcii klímy v regiónoch ako Dolné Rakúsko v tzv. klimatickom archíve nemá dosť dát, čo prirodzene obmedzuje možnosti analýzy. Vo všeobecnosti sa však konštatuje, že fenomén popolnicových polí z väčšej časti patrí do teplej a suchej fázy, počas ktorej sú doložené len mierne výkyvy. Akútne ochladenie so zreteľným nárastom zrážok sa spája až so zánikom kultúr popolnicových polí a s koncom doby bronzovej v 8. stor. pred n. l. vôbec. Najchladnejší úsek tejto fázy je datovaný medzi roky 775–725 pred n. l. (s. 41). Autori zdôrazňujú, že klíma hrala v dejinách osídlenia či hospodárstva veľmi dôležitú rolu, a treba si uvedomiť, že sa to netýka iba poľnohospodárstva! V ďalšej časti sa venujú rekonštrukcii krajiny. Zaradom charakterizujú environment jednotlivých oblastí, prípadne historických území východného Rakúska (Moravské pole, Mühlviertel, Wachau, Waldviertel, Weinviertel a východoalpská Grauwackenzone s výskytmi medenej rudy), a poukazujú na výhodnosť i dôležitosť ich osídlenia v dobe popolnicových polí. K detailnejšej výpovedi o podobe súdobej krajiny a jej premenách však aktuálne chýba väčšia „sieť“ peľových analýz, čo sa v nadchádzajúcich rokoch azda (aj) v analyzovanom priestore vylepší.

Tretia kapitola pojednáva o domoch, osadách a opevneniach (Katharina Adametzová, Michaela Lochnerová, s. 46–79). Súhlasne s výsledkami archeologického bádania v strednej Európe sa konštatuje, že počas celej doby popolnicových polí vo východnom Rakúsku dominovali neopevnené sídliská, zakladané v nížinách. Boli to predovšetkým roľnícke osady, uprednostňujúce rovný terén, mierne svahy alebo nízke vyvýšeniny. Výšinné sídla (hradiská) – (možné) hospodárske a kultúrne centrá – vznikli až v mladšom období popolnicových polí. Autorky zároveň uvádzajú faktory, ktoré pri výbere lokality a budovaní sídlisk súvekej populácie zohľadňovali a preferovali. Postupne sme informovaní o typoch

obydlí a ich konštrukčných detailoch, ale aj o rôznych funkciách stavieb na sídliskách. Okrem nich sa pozornosť venuje objektom, ktoré sú interpretované ako zásobné jamy, studne, oplotenia, cesty/chodníky, atď. V exkurze k zásobným jamám (príspevok Benedikta Biederera) sa dozvedáme viac o spôsoboch ich využitia na sídliskách. V samostatných podkapitolách sú zhrnuté poznatky tak o nížinných, ako aj výšinných sídliskách. K vedecky najdôležitejším nížinným sídliskám z doby popolnicových polí v Dolnom Rakúsku patria Getzersdorf, Mannersdorf am Leithagebirge, Pixendorf alebo Rannersdorf (ďalšie v súpisu na s. 51). Hoci sa v publikácii konštatuje, že stav výskumu sídlisk z mladšej a neskoršej doby bronzovej vo východnom Rakúsku by mohol byť lepší (s. 55), výnimkou v tomto smere je „sídlisková komora dolného povodia rieky Traisen“ (obr. 03_15), presnejšie údolie rieky medzi mestami Krems an der Donau a St. Pölten. Autorky dávajú do pozornosti sídliská z tejto oblasti na lokalitách Franzhausen/Wagram an der Traisen, Gemeinlebarn, Pottenbrunn a Unterradlberg. Na ilustráciu stavu i potenciálu výskumu možno uviesť, že na poslednom menovanom nálezisku sa v druhej polovici 90. rokov 20. stor. preskúmala plocha 20 800 m² a doložili sa tu sídliskové štruktúry z mladšej aj neskoršej doby bronzovej (ťažiskovo zo stupňov BD–HA1 a HB2–3). Aj podkapitola o výšinných sídliskách sa začína prehľadom vedecky najvýznamnejších lokalít (na s. 58 ich je uvedených 15, vrátane dvoch hradísk z priľahlého Maďarska: Sopron-Burgstall a Velem-Szent Vid). Autorky tvrdia, že v stupňoch HA2–HB3 sa zvýšil počet obyvateľstva, osídlenie vzrástlo a na výhodných výšinách vznikli často veľké (až 20–30 ha) hradiská. Po ich všeobecnej charakteristike predstavujú najzásadnejšie hradiská. Špeciálne miesto v publikácii je venované lokalite Thunau am Kamp (poloha Schanzberg), ktoré sa systematicky a interdisciplinárne skúma od druhej polovice 20. stor. Lokalita svedčí o polykultúrnom osídlení, avšak na konci doby bronzovej šlo evidentne o hradisko centrálneho významu. Vybudovanie, údržba a využívanie takýchto areálov je zároveň zrkadlom komplexnej spoločenskej štruktúry (s. 64). Do pozornosti sú uvedené aj hradiská Burgstall pri Schilterne (súčasť mesta Langenlois) a Heidenstatt pri Limbergu, no nezabúda sa ani na výšinné sídliská s fortifikáciami Oberleiserberg (príspevok Daniely Kernovej) a Stillfried an der March (príspevok Irmtraud Hellerschmidovej), ktoré sa do archeologickej spisby dostali už v druhej polovici 19. stor.

V štvrtej kapitole sa Daniela Kernová a Michaela Lochnerová (s. 80–109) zamýšľajú nad bývaním a hospodárením v kultúre popolnicových polí. Keďže archeologické nálezy a ich nálezové súvislosti poskytujú len obmedzený pohľad na „všedné dni“ mladšej a neskoršej doby bronzovej, v procese výskumu sú práve preto dôležité analýzy prírodných vied a ďalších vedných disciplín. Správne sa podotýka, že tie môžu výrazne osvetliť zákonitosti, týkajúce sa fungovania domu, sídliska a súvekeho spoločenstva vôbec. Zväčša minimum poznatkov je napr. o vnútornom vybavení domu či o zónach aktivít, povedzme o miestach na oddych a spanie. Stav bádania zodpovedajú aj vedomosti o bežnom chode domácnosti. O aktivitách rôzneho typu tak vo vnútri obydli, ako aj v rámci areálov sídlisk (spracovanie kovov, koží, textilu a pod.), sme spravidla informovaní vďaka dôslednému vzorkovaniu a výsledkom chemických a iných analýz. Autorky konštatujú, že na pertraktovaných lokalitách sa zatiaľ výrazné člene-

nie sídliskových areálov na výrobné (remeselné) zóny jednoznačne nedoložilo (s. 80). Jedinečné pohľady do domácnosti umožňujú výsledky systematického výskumu na už spomínanom hradisku v Thunau am Kamp. Ako príklad možno uviesť veľmi dobre zachovalé zvyšky „domu 01“, preskúmaného na umelej terase severného svahu Schanzbergu. Nálezy, nálezové situácie a výsledky archeobotanickej analýzy nepochybne rozširujú obzory o vytváraní a skladovaní obilných zásob na lokalite (bližšie scenár Michaely Popovtschakovej, s. 83). Nasledujúca podkapitola predstavuje spektrum typov keramických nádob, ktoré sa na súvekých sídliskách používali na skladovanie potravín, varenie, jedenie a pitie. Názorné ukážky funkcií nádob sú vhodne ilustrované keramickým materiálom z Thunau am Kamp. V niektorých prípadoch sa účelné vypracovanie keramiky priamo odvíja od potreby spracovania potravín (pekáč, sito, súdok), prijímania potravín/tekutín (sacia nádoba, resp. nádoba s výlevkou) a/alebo religiózneho a symbolického významu (závesná nádoba s pokrievkou, viacdielne nádoby, miniatúrne nádoby), prípadne profánneho použitia ako napr. detská hračka. Autorky sa pri jednotlivých tvaroch nádob postupne pristavujú a do pozornosti dávajú charakteristické nálezy z východného Rakúska. Zaujímavé sú napr. keramické súdky, *Tonfässchen*, o ktorých sa predpokladá, že slúžili na spracovanie mlieka, resp. mliečnych výrobkov, ale existujú aj názory o výrobe alkoholických nápojov (fermentačné nádoby) a pod. Najpravdepodobnejšie však bude, že šlo o nádoby na produkciu jogurtu alebo masla, čo potvrdzujú aj etnografické paralely z juhovýchodnej Európy, Anatólie a Blízkeho východu (s. 87–89). Pripomenutie tohto typu keramickej nádoby v recenzii má svoj dôvod: v zverejnenom nálezovom materiáli kultúr popolnicových polí zo Slovenska sa totižto „keramický súdok“ zatiaľ neeviduje (pozri Lochner 2012, 196–198; Mitáš 2015). Zvláštna pozornosť sa v kontexte kapitoly venuje domácej výrobe a špecializovanému remeslu. Zaoštarávanie a zhotovovanie vecí bežnej potreby si v dobe popolnicových polí žiadalo súčinnosť viacerých remeselných aktivít. Sú dôkazy, že existovali skutoční remeselníci – špecialisti, ktorých technologické znalosti a zručnosti si vtedajšia spoločnosť vysoko cenila. V knihe sa čitateľným, prehľadným a zároveň názorným spôsobom prezentuje, čo všetko (napr. vhodné suroviny, adekvátne náradie, výrobné techniky) bolo potrebné k spracovaniu kovu, hlíny, textilného vlákna, dreva, kosti a kameňa (obr. 04_12 na s. 90, 91). Na mieste je názor, že remeslá umožňujú sledovať celý rad fenoménov. Rozsah výroby a špecializácie na sídliskách kultúry popolnicových polí v Dolnom Rakúsku ale zostáva skôr otvorenou otázkou archeologického výskumu (s. 92). V časti o spracovaní kovov autorky rozoberajú jednotlivé aspekty metalurgie bronzu, ktorá sa obvykle uskutočňovala na vysokej úrovni a bola špecializovaným remeslom. V pracovnej oblasti sme svedkami, že väčšina bronzových predmetov pochádza z depotov, na sídliskách sú priame doklady spracovania bronzu zriedkavé a hrob s typickým inventárom metalurga zo stupňov BD–HB sa doteraz neidentifikoval (pozri a porovnaj napr. Jockenhövel 2018). Z archeologických lokalít v Dolnom Rakúsku, ktoré sa viažu na východoalpiský región zhutňovania medenej rudy a ktoré poskytujú dôkazy o metalurgii farebných kovov, sa uvádzajú sídliská Priggwitz, Kienberg, ale i hradiská Thunau am Kamp, Stillfried an der March a Oberleiserberg. Ďalšie riadky erudovane a opäť zrozumiteľne

osvetľujú výrobu keramiky a textilu, ako aj opracovanie dôležitých surovín: dreva, kosti, parožia, rohoviny, kože, srsti a kameňa. Ilustrujú ich príklady z podrobne preskúmaných dolnorakúskych lokalít.

Piata – archeobotanická – kapitola sleduje využívanie rastlín (Michaela Popovtschaková, Andreas G. Heiss, Hans-Peter Stika, s. 110–138). Prv, než autori podrobne charakterizujú spektrum pestovaných aj planorastúcich rastlín, ktoré na náleziskách kultúry popolnicových polí v Dolnom Rakúsku doložil archeologický výskum, sme oboznámení s predmetom záujmu archeobotaniky a najčastejšími archeobotanickými nálezmi, t. j. zuhoľnatenými zvyškami rastlín. Archeobotanické nálezy v pracovnej oblasti sú v súčasnosti dostupné zo šiestich sídliskových lokalít vrátane hradísk (tabuľka 05_01 na s. 115). V podkapitole o súvekom rastlinnom spektre sa hlavná pozornosť venuje pestovaným rastlinám. Z obilnín to je jačmeň siaty, pšenica jednozrnová, pšenica dvojzrnová, pšenica špalďová, Zanduriho pšenica, typy nahej pšenice (napr. pšenica siata), proso siate, mohár taliansky alebo ojedinelé doklady (z doby bronzovej vo východnom Rakúsku) raže siatej a ovsu siateho. Zo strukovín šošovica jedlá, hrach siaty, bôb záhradný, atď. Olejnaté rastliny (napr. mak siaty) sú ťažšie identifikovateľné. Zastúpenie spektra pestovaných rastlín je zjavné aj z diagramov (obr. 05_09 na s. 120 a obr. 05_15 na s. 123). Nezabúda sa na lesné plody a ovocie, ktoré sa najbežnejšie získavali formou zberu a zrejme si ich ľudia aj vymieňali. Predstavu, o čom vypovedajú archeobotanické nálezy, si čitateľ môže utvoriť v nasledujúcej podkapitole, ktorá zhŕňa poznatky o rastlinných zvyškoch na hradiskách ako napr. Stillfried an der March. Na tejto lokalite sa vo výplni jedného objektu identifikovali zvyšky jedla, ktoré bolo podobnej konzistencie ako tradičné *risotto*. Keďže ho urobili z prosa (nem. *Rispenhirse*), tak je v publikácii prezentované ako *Hirsotto*. K „rizotu z doby bronzovej“ kuchárka Parvin Razaviová dokonca prikladá inšpiratívny recept (k prísadám i príprave s. 124, 125). Archeobotanická kapitola neobchádza ani otázky poľnohospodárstva a stravovania, s ktorými súvisia údaje o pestovaní, žatve, spracovaní, uskladnení a príprave/úprave potravín. V publikácii nie je núdza o výborné príklady, o čom nás v tejto časti presvedča typická keramická zásobnica na uskladnenie obilia s kapacitou 120 litrov z Thunau am Kamp, prípadne veľká nádoba s možnosťou obsiahnuť až 202 litrov (!) zo Stillfriedu an der March. Z nálezov zo „stillfriedského“ hradiska zaujmu aj zvyšky zuhoľnateného obilného výrobku prstencovitého tvaru, ktorý pripomína súčasné juhotalianske *tarallini* (obr. 05_27 na s. 132).

Šiesta – archeozoologická – kapitola referuje o vzťahu človek – zviera (Günther Karl Kunst, s. 140–171). Zvieratá boli dôležitým hospodárskym faktorom kultúry popolnicových polí, prirodzenou súčasťou ľudského života a človeka sprevádzali vo všetkých oblastiach. Podkapitolou o zvieracích zvyškoch ako archeologických prameňoch sa autor dotýka otázok, z ktorých možno uviesť spôsoby ich zachovania na sídliskách a pohrebiskách, (rituálne) pohreby zvierat, artefakty zo zvyškov zvierat, atď. V ďalšej podkapitole archeozoologický materiál kultúry popolnicových polí v Dolnom Rakúsku získava konkrétnu podobu. Konštatuje sa, že vo zvieracích zvyškoch z mladšej a neskorej doby bronzovej dominujú také druhy, ktoré sa už medzi domácimi alebo divo žijúcimi zvieratami predtým vyskytovali (s. 144). Autor približuje štyri najdôležitejšie domáce/hospodárske druhy zvierat: hovädzí dobytok (Tur domáci),

koza domáca, ovca domáca a sviná domáca. Uvedeným zároveň logicky pripisuje hlavný podiel na živočíšnych produktoch. Nezabúda sa ani na psa domáceho a koňa domáceho (súčasťou jedálňička boli len príležitostne), prípadne sporadické nálezy kostí kury domácej. S touto užitočnou „novinkou z Ázie“ teda treba na konci doby bronzovej počítať i vo východnom Rakúsku (s. 145; ku kostiam kury z tohto obdobia zo Slovenska *Wyrost/Chrzanowska* 1994, 270, tabela 2). V publikácii sa spomínajú aj divo žijúce zvieratá, resp. využívanie prírodných zdrojov (vrátane zvieracích surovín – parožia) prostredníctvom lovu, rybolovu, zberu a pod. Ich význam v stravovaní či hospodárstve ale príliš veľký nebol. Autor sa okrem toho pozrel na využívanie zvierat a zvyškov z nich na rôznych druhoch sídlisk, ktoré prezentuje vo svetle archeozoologického výskumu aj s ich lokálnymi špecifikami. Sleduje ich v tomto slede: Unterradlberg, Unterhauzenthal, Oberleiserberg, Thunau am Kamp a Stillfried an der March. Medzi jednotlivými lokalitami, pochopiteľne, zistil rozdiely (bližšie s. 149–152). Baníckemu sídlisku Priggglitz-Gasteil na východnom okraji Grauwackenzone, čo sa týka zastúpenia zvieracích zvyškov, ich nálezových okolností a možného využitia súdobou populáciou, sa venuje zvlášť. V kontexte so sídliskami sa dozvedáme aj o zvieracích depóniách (náznačkoch/dokladoch rituálov?; viac v 11. kapitole) na hradisku Stillfried an der March. Povšimnutiahodnou súčasťou problematiky sú zvieracie kosti v pohrebnom ríte. Ich prítomnosť na žiarových pohrebiskách sa obvykle vysvetľuje symbolickým významom (prílohy mäsa v hroboch – zvyšky stravy mŕtvym). Uvedené veľmi výstižne ilustruje v 80. rokoch 20. stor. kompletne preskúmané pohrebisko Franzhausen-Kokoron s dovedna 403 hrobmi. Okrem klasických porcií mäsa z domácich zvierat sa v hrobovom inventári na tejto lokalite zistili aj iné symbolické prílohy – tzv. *astragali*, resp. ich sady (obr. 06_23–25 na s. 164, 165). Pochádzajú celkom zo 14 hrobov a ich prítomnosť naznačuje istý rituál. K téme možno podotknúť, že na území Slovenska sa tento zvyk v pohrebnom ríte kultúr popolnicových polí takto dôsledne zatiaľ nedoložil. Na strednom Dunaji sa *astragali* v hrobových inventároch ale objavujú aj v dobe halštatskej, čo najnovšie potvrdili nálezy z Bratislavy-Devína (*Bielichová a i.* 2020, 160, 169–171, obr. 3: 2; 7: 1–6; 12; tamže ďalšia literatúra k problematike). Ostatná pozornosť je venovaná príkladom opracovania (t. j. artefaktom z) kostí, parožia a zubov, ktoré pochádzajú z analyzovaných sídlisk. Zo záveru kapitoly, je možné si myslieť, že je aj pre bádanie na Slovensku inšpiratívna poznámka o vplyve používania kovových predmetov v súvekom „mäsiarstve“ (s. 169).

Predmetom siedmej kapitoly je baníctvo a suroviny (Susanne Klemmová, Peter Trebsche, s. 172–213). V dobe popolnicových polí boli významné systematicky získavané a spracovávané viaceré suroviny. Najviac pozornosti sa v knihe venuje medi, s ktorou je na území Dolného Rakúska spätých viacero archeologických fenoménov. Problematiku pravekej ťažby medi v prvej časti kapitoly približuje Susanne Klemmová. Je všeobecne známe, že alpskú meď ľudia ťažili už v praveku. Popri čistej alebo rýdzej medi sa ťažba zameriavala na medené rudy chalkopyrit a tetradrit, čo potvrdzujú viaceré/rôzne veľké ťažobné areály vo východných Alpách. Väčšia časť pravekých baníckych aktivít v Rakúsku sa identifikovala v Grauwackenzone, t. j. geologickej zóne zvlášť bohatej na ložiská kovových rúd. Autorkou bližšie sledovaná

ťažobná zóna sa rozprestiera na východnom okraji Alp, od juhovýchodu Dolného Rakúska až k Günserským horám (Günser Gebirge) v strednom Burgenlande. Súčasťou úvodu do problematiky je exkurz k montánnej archeológii v Rakúsku. Aktuálne, samozrejme, si aj vo výskume starého baníctva archeológia už vypomáha celým radom prospekčných metód a analýz prírodných vied (s. 176). Následne sa pozornosť upriamuje na technologický reťazec metalurgie farebných kovov, t. j. jednotlivé kroky od ťažby rudy až k odliatemu kovovému predmetu. Konštatuje sa, že o pravekej ťažbe medi v juhovýchodnom Dolnom Rakúsku výskum utvoril vcelku uspokojivý obraz. Publikácia ho prezentuje textovo aj obrazovo (vrátane výskytov medenej rudy aj jednotlivých banských revírov; obr. 07_01, 06). Autorka v analyzovanom regióne zmieňuje okolo 50 lokalít, ktoré sa istotne spájajú s baníctvom a zhutňovaním medenej rudy. Avšak jediným náleziskom z doby popolnicových polí s dokladmi celého výrobného reťazca (ťažbou a úpravou rúd medi – hutníctvom a ďalším spracovaním – výrobou a finalizáciou bronzových predmetov) je Gasteil-Sandriegel (Priggglitz I/Cu) v revíre Priggglitz-Gasteil (bližšie s. 184). V závere prvej časti siedmej kapitoly sa výhľadovo uvádza, že dolnorakúska oblasť ťažby medi má ešte veľký výskumný potenciál.

Druhá časť kapitoly prináša pokračovanie montánnej problematiky v záujmovej oblasti Rakúska, avšak s dôrazom na aspekty sídliskovej archeológie doby popolnicových polí. Peter Trebsche sa najskôr pokúša načrtnúť charakter baníckeho regiónu a osvetlí jeho miesto v regionálnej sídliskovej štruktúre (ťažiskovo v okr. Neunkirchen). Na tomto území sa registrujú aj viaceré hradiská (obr. 07_17), avšak ich priamy súvis s banskými sídlami alebo kontrolou ťažby medenej rudy a jej distribúciou podľa autora nateraz zostáva nedokázateľný. Aké-také doklady spracovania kovov na sídliskách ale predsa len existujú a významná je tiež koncentrácia plankonvexných medených koláčov a depotov s predmetmi tohto typu na juhovýchode Dolného Rakúska (napr. Ternitz-Mahrsdorf, s. 188). Tieto autor oprávnenne považuje za indikátory distribúcie medenej suroviny v regióne s ťažbou a zhutňovaním medi. Avšak najvýznamnejšie miesto v analyzovanej problematike patrí už spomínanému sídlisku metalurgov z doby popolnicových polí v k. ú. obce Priggglitz-Gasteil (okr. Neunkirchen), ktorému je venovaná samostatná podkapitola. Vo forme žilných rudných ložísk sa tu vyskytuje meď a železo, no samotné ložisko medenej rudy v súčasnosti nie je dostupné, lebo ho prekrýva mohutná svahová sutina. Uvádza sa, že na haldách boli zistené najmä tieto medené a železné rudy: chalkopyrit, pyrit, malachit, siderit a limonit. Spôsob a technika ich pravekej ťažby však nateraz nie sú celkom jasné. K uvedenej lokalite autor pripája dostupné C¹⁴ dáta z organických materiálov, ktoré sa objavili v polohe I/Cu počas ostatných výskumných sezón. Väčšina dát potvrdzuje banskú činnosť na konci mladšej doby bronzovej a začiatku neskorej doby bronzovej (cca koniec 11. až záver 10. stor. pred n. l.; bližšie s. 193, 194). Zvyšok podkapitoly mapuje aktivity obyvateľov tohto pozoruhodného sídliska, medzi ktoré patrilo aj zhotovovanie baníckych nástrojov (napr. kladivá/mlaty z parohoviny). Adekvátna pozornosť je v publikácii venovaná i ďalším dôležitým surovinám: cínu, zlatu, železu, grafitu, vrátane otázok okolo ich pôvodu, získavania a regionálnej distribúcie (s. 198–208).

Na výzbroj a spôsob boja sa v ôsmej kapitole pozreli Ernst Lauermaier a Marianne Mödlingerová (s. 214–231).

V skladbe zbraní na konci 2. tisícročia pred n. l. sa objavujú kovové útočné zbrane (meč, kopija, oštep, dýka, sekera), ochranná zbroj (štít, pancier, prilba, náhlenice), prípadne luk, na ktorého používanie nás spravidla upozorňujú hroty šípov. Uvedené predmety neodzrkadľujú len zmeny spôsobu boja, ale premeny súvekej spoločnosti celkovo. V úvode kapitoly sa konštatuje, že problematiku na území Dolného Rakúska dokumentujú hrobové nálezy, hromadné a tzv. riečne nálezy zbraní, resp. nálezy súborov, obsahujúce zbrane. V nasledujúcej podkapitole sme oboznámení s písomnými a epigrafickými prameňmi, ktoré informujú o vojenských konfliktoch vo východnom Stredomorí (napr. boje starovekých ríš so zoskupeniami tzv. morských národov), ktoré sa odohrávali synchrónne s mladšou dobou bronzovou v strednej Európe. V protiklade k týmto správam a mediteránnym nálezom vystupuje v západnej strednej Európe unikátne „bojové pole“ na brehu rieky Tollense na severovýchode Nemecka (Meklenbursko-Predné Pomoransko). Na túto archeologickú lokalitu možno v recenzii upozorniť z viacerých dôvodov: napr. ľudské pozostatky so stopami násillia, súbor drevených zbraní, materiál s celým radom analýz prírodných vied (*Janžken a i. 2011*). Nemenej interesantné sú bronzové predmety, ktoré sa zaevidovali na tomto nálezisku a ktoré vykazujú paralely s artefaktmi v regiónoch strednej Európy situovaných juhovýchodne (*Janžken a i. 2011*, 430, obr. 2), vrátane územia Slovenska. Z podkapitoly o výzbroji si možno urobiť komplexnú predstavu o bojovníkovi doby popolnicových polí, pričom sa nezabúda na zbrane z organických materiálov (preto sa uvádzajú drevené predmety z údolia Tollense na s. 216, 217), ktoré pravdepodobne boli známe aj v pracovnej oblasti, no z archeologických súvislostí ich nepoznáme/nezachovali sa. Z útočných zbraní sú bližšie prezentované meče, dýky, luk a šípy, kopije/oštep, sekery a, samozrejme, zohľadňuje sa funkčnosť a význam týchto typov militárií. Čo sa týka ochrannej zbroje, na sledovanom území jej elementy za súčasného stavu bádania viac-menej chýbajú. Poznámky autorov k nej sú preto koncipované v širšom európskom kontexte. Myslí sa aj na využitie koňa v boji a nezabúda sa ani na súčasti konského postroja. Tvrdenie na konci kapitoly, že konflikty a násillie zasahovali do života ľudí aj pred 3000 rokmi, je na mieste.

Odchádzanie na druhý svet osvetľuje v deviatej kapitole sama zostavovateľka Michaela Lochnerová (s. 232–259). Žiarový pohrebný rítus, ktorý charakterizuje kultúru popolnicových polí, je zaiste vonkajším výrazom hlbších duchovno-náboženských predstáv, s ktorými sa stredo-európska populácia v 13. stor. pred n. l. bezprostredne stotožnila. Prvá podkapitola zoznamuje so spôsobom pochovávaní – špecifikami pohrebného rítu: pohrebiskami striktne oddelenými od sídlisk, inventárom, ktorý sa po kremácii ukladal do hrobov, ako aj s inými osobitosťami, ktoré sú zrkadlom kultúrnych identít. Klišé, že „archeológia profituje z reprezentatívosti hrobov“ (s. 232), si síce autorka nenecháva pre seba, avšak na druhej strane priznáva, že vo výskume veľa otázok zostáva otvorených (zvlášť tie, do akej miery hrobový inventár spätne odzrkadľuje svet živých, resp. dovoľuje o ňom uvažovať). Žiarové pochovávanie opisuje ako súdobý fenomén, ktorý charakterizuje dôsledné uplatňovanie kremácie a široká uniformnosť pohrebných obradov. S ohľadom na poznatky z etnológie či religionistiky dodáva, že pravdepodobne ústrednú rolu v tomto zohrali predstavy o očisťujúcej sile ohňa a obetovaní ľudského tela vyššej existencii. Nie je

dôvod sa nestotožniť s autorkinou reflexiou, že jedinečná výpoveď k týmto otázkam jestvuje vo významných indo-európskych a hinduistických textoch, *Rigvéde*, ktorej najstaršie „vrstvy“ vznikli medzi rokmi 1700–1200 pred n. l. To s dobou bronzovou v strednej Európe časovo korešponduje! Ale dokázať, či uvedené texty mohli byť skutočným impulzom aj pre náš región, pochopiteľne, nie je možné. Faktom zostáva, že k dôslednému obratu ku kremácii došlo a *Rigvéda* prameň k takýmto základným zmenám predstavuje (pozri a porovnaj napr. *Furmánek/Pavelková 2020*, 36, 37). Ďalšie podkapitoly ponúkajú prehľad pohrebísk/pohrebného rítu tak staršej, ako aj mladšej fázy kultúry popolnicových polí na území Dolného Rakúska. Najprv sme poučení o regionálnych špecifikách žiarových pohrebísk skupín Baierdorf-Velatice a Čaka (*Baierdorf-Velatice-Gruppe*, *Čaka-Gruppe*). Súčasťou textu je súpis 15 vedecky dôležitých pohrebísk skupiny Baierdorf-Velatice a štyri pohrebiská skupiny Čaka (s. 235). Fakt, že menované archeologické entity autorka prezentuje ako „skupiny“, vychádza už zo samotného názvu a koncepcie publikácie, preferujúcich pojem „kultúra popolnicových polí“ (1. kapitola, s. 20). Hierarchia termínov skupina a kultúra sa v tomto prípade síce rešpektuje, to však neznamená, že rovnaká hierarchia je obvyklá i v okolitých krajinách (k Slovensku pozri a porovnaj *Furmánek/Veličik/Vladár 1991*, 114–127; *Ožďáni 2015*). Na vývoj a osobitosti pochovávaní v staršej fáze kultúry popolnicových polí (prelom stupňov BC2/D1–HA2) v publikácii poukazujú príklady pohrebísk Pitten, Baierdorf, Horn, Inzersdorf ob der Traisen, Hollabrunn a Sommerein. Mladšiu fázu (stupne HB–HC1) ilustrujú príklady z pohrebísk Hadersdorf am Kamp, St. Andrä vor dem Hagenthale, Stillfried an der March a Franzhausen-Kokoron. Štyri menované lokality z mladšej fázy kultúry popolnicových polí spoločne s ďalšími piatimi sú aj v súpise deviatich vedecky dôležitých pohrebísk „*Stillfried-Podoler-Gruppe*“ (s. 249). Prehľad základných špecifik pohrebného rítu (tvar hrobu, hrobová konštrukcia, prítomnosť urny a pod.), v chronologickom úseku vymedzenom stupňami BC2/D1–HC1, autorka premietla aj do tabiel 09_01; 02. Správne prízvukuje, že model hrobovej výbavy je v priamom vzťahu s odlišnosťami vo veku a pohlaví pochovaných, ako aj odrazom spoločenskej identity zosnulých (s. 247). Z náplne kapitoly je zjavné, že potenciál výskumu „na večnosť odídenej“ populácie z mladšej a neskorej doby bronzovej v pracovnej oblasti je veľký a v budúcnosti sa bude uberať širokou cestou interdisciplinárnej spolupráce.

Desiata kapitola je antropologickým pohľadom na človeka kultúry popolnicových polí (Karin Wiltschke-Schrotta, Silvia Renhartová, s. 260–281). V kontraste so skúmaním kostrových pozostatkov – skeletov – je analýza spálených ľudských kostí pre antropológov zaiste náročnejšou úlohou a predstavuje ďalšie výzvy. Podkapitola o antropologických prístupoch k predmetnému materiálu zahŕňa prehľad tak klasických metód (určenia pohlavia a veku, stanovenia patologických zmien a pod.), ako aj nových archeometrických a biochemických analýz (napr. cementochronológia, izotopové analýzy, röntgenová difraktometria). Moderné metódy sú však aj v pracovnej oblasti zatiaľ využívané skôr zriedkavo (s. 262). Ďalej sa autorky venujú experimentu spálenia mŕtveho tela (v tomto prípade uhynutého zvierťa), ktorý potvrdzuje, že šlo o zložitý proces. Opis priebehu kremácie sprevádza

fotodokumentácia experimentu. Antropológmi analyzované pohrebiská z doby popolnicových polí v Dolnom Rakúsku sú predmetom samostatnej podkapitoly (prehľad nálezísk v tabele 10_01). Detailne antropologicky preskúmaným žiarovým pohrebiskom je už vyššie spomenutá lokalita Franzhausen-Kokoron, kde sa identifikovalo 403 hrobov (pôvodne ich bolo na pohrebisku okolo 500, s. 251) a 339 jedincov (s. 265). Vedecká dôležitosť tohto pohrebiska je zvýraznená práve výsledkami antropologickej analýzy. Z poznámok, ktoré autorky pripájajú, sú z nášho pohľadu zaujímavé informácie o pohlaví a veku zosnulých. Napríklad pri oboch pohlaviach sa konštatuje najväčšia úmrtnosť v rámci vekovej skupiny *adultus*, zhruba okolo tridsiateho roku, resp. medzi 31. až 40. rokom života (s. 270, obr. 10_07, 08). Na tento poznatok sa v recenzii upozorňuje zámerne, pretože je vhodný do diskusie o výsledkoch antropologických a demografických analýz, ktoré umožnil materiál zo žiarových pohrebísk kultúr popolnicových polí na Slovensku (Pavelková/Furmánek 2018, 105–108). Pokiaľ sa však vrátíme k recenzovanej publikácii, tak určite predmetná je pripomienka, že život ľudí z mladšej a neskorej doby bronzovej sprevádzali a ovplyvňovali početné vekom a opotrebovaním zapríčinené ochorenia, chronické infekcie a v neposlednom rade obdobia hladu, ktoré oslabovali ich imunitu a pod. V dvoch zvyšných podkapitolách majú svoje miesto unikátne nálezy nespálených skeletov na súvekých sídliskách, ale aj pohľad na spektrum chorôb či telesné vady, ktoré sa v antropologickom materiáli potvrdili. Archeologicky aj antropologicky interesantné nálezy z menovaných tematických okruhov (resp. z analýz kostrových nálezov vyplývajúce poznatky) pochádzajú napr. z hradiska v Stillfried an der March. V kontexte s kvantom spálených ľudských kostí z pohrebísk, ktorých komplexný antropologický rozbor je skomplikovaný stavom ich zachovania, sú poznatky o napr. klasickom prejave skorbutu (Möller-Barlowova choroba) dvoch detí z jamy „V841“ na „stillfriedskom“ hradisku o to cennejšie. Rovnako cenná je správa, že väčšina jedincov z jám na tejto lokalite trpela v čase smrti zápalmi (s. 276, 277).

Spoločnosť, kult a náboženstvo približuje jedenásta kapitola (Monika Grieblová, s. 282–333). Vlastne ani neprevkpuje, že aj z Dolného Rakúska pochádzajú nezvyčajné predmety a mimoriadne nálezové situácie, ktorým medzi archeologickými nálezmi patrí zvláštne miesto a ktoré dovoľujú uvažovať o interakcii pravekých ľudí s tzv. vyššou sférou. O súdobých kultovo-náboženských úkonoch, vzhľadom na absenciu písomných prameňov, ale vypovedajú len archeologické nálezy a nálezové súvislosti. Z úvodu do problematiky je zrejmé, že kult a náboženstvo kultúry popolnicových polí je nutné študovať v širších európskych/eurázijských súvislostiach. V nasledujúcej podkapitole sa uvažuje o vtedajšej (štruktúre) spoločnosti. Podstatným meradlom jej úrovne sú podľa autorky vzťahy a kontakty vyplývajúce z produkcie a distribúcie kovov. Inak povedané, kto mal zaistený prístup k týmto cenným surovinám a predmetom, ten zásadne ovplyvňoval chod spoločenských a hospodárskych udalostí a azda aj náboženskú sféru (s. 284, 285). Diferencie vo vnútri spoločnosti kultúry popolnicových polí autorka ilustruje tak pohrebiskovým, ako aj sídliskovým materiálom (napr. z hrobov aj z hradiska v Stillfried an der March). Zároveň však konštatuje, že gro pochovaných na žiarových pohrebiskách v Dolnom Rakúsku na žiadne väčšie spoločenské

odlišnosti neukazuje. Ďalej sa už zaoberá kultom a náboženstvom. V rámci tejto podkapitoly sa postupne venuje rituálnym obetám a s nimi spojenými úkonmi (procesom obetovania napr. i s charakteristickou deštrukciou obetných darov) a typickému fenoménu doby popolnicových polí – deponovaniu bronzových predmetov. Zastavuje sa aj pri riečnych/vodných nálezoch kovových predmetov, úmyselne uložených súboroch napr. nádob na pitie/hromadných nálezoch keramického riadu na sídliskách a v neposlednom rade *geniom loci* samotných rituálnych miest. Neobchádza sa ani skutočnosť, že miestami súvekeho kultu a ceremónií boli samotné pohrebiská. Kultových nálezov v sledovanej oblasti síce nie je veľa, no o to väčšiu pozornosť vzbudzujú. V týchto súvislostiach sú prezentované napr. nespálené ľudské kostry či solitérne lebky, nájdené na hradisku v Stillfried an der March. Fakt, že na tomto mieste centrálného významu šlo o „výnimku potvrdzujúcu pravidlo“, dokumentuje vyše 30 jedincov rôzneho pohlavia a veku, ktorí boli „pochovaní“ v sídliskových jamách, a nie na súvekom pohrebisku (viac k problematike vrátane C¹⁴ dát z kostí s. 303–306). Nemenej zaujímavé poznatky vyplývajú zo zvyškov zvierat, ktoré boli deponované na „stillfriedskom“ hradisku a ktoré rakúskym bádateľom umožňujú rozmýšľať o „2900 rokov starom zverinci“ (!). Akúsi menážeriu totiž naznačujú pôvodne celé zvieracie kadávery – domácich zvierat aj divej zveri – uložené vo viacerých zásobných jamách v polohe Hügelfeld. Keďže ide o mimoriadne nálezové situácie, možno z publikácie uviesť, že dominuje jeleň, nasledovaný sviňou domácou a zajacom poľným. Charakteristické sú depónie jedného i viacerých divých zvierat, no spravidla jednotlivo uložené domáce zvieratá. Vyskytla sa tiež kombinácia domáceho zvierata a kostí človeka, atď. Zvlášť zaujímavá je skutočnosť a z nej vychádzajúca interpretácia, že väčšinu deponovaných divých zvierat (a medzi nimi celkom dosť starých jedincov) s najväčšou pravdepodobnosťou na lokalite držali v zajatí a dokonca chovali (bližšie s. 306–308)! S autorkou možno len súhlasiť, že tento druh „chovateľstva“ je fenoménom, s ktorým sme sa zatiaľ na sídliskách/hradiskách z doby popolnicových polí v strednej Európe nestreli. Otázky okolo jeho významu (zvieratá určené k ceremóniám?) sú v každom prípade výborným príspevkom do diskusie. Ostatná časť kapitoly je venovaná náboženskej komunikácii, ktorú sprostredkovali typické symboly a znaky: slnko, (vodný) vták a slnečno-vtáčia bárka, (štvoršpicové) koleso, dvojité sekera, štít lancetovitého tvaru i tvaru presýpacích hodín alebo trojuholník a antropomorfné variácie. Miesto v knihe má aj „rituálna“ keramika (i s figurálnymi prvkami): mesiacovitá podstavce (tzv. mondidoly), zoomorfné nádoby s výlevkou (tzv. scie nádoby), (miniaturne) spojené nádoby, nádobky tvaru topánky či drobná antropomorfná a zvieracia plastika. Medzi rituálnymi predmetmi sa spomína aj svojrázna keramická plastika „ženy-ropuchy“ (z jednej strany žena, z druhej ropucha, tzv. *Frauenkröte*) zo sídliska z mladšej doby bronzovej v Maissau (okr. Hollabrunn, s. 318, 319). Možno dodať, že s týmto unikátnym nálezom a jeho širšími súvislosťami sa zapodieva samostatná publikácia (Gulder 1960–1962). Na Slovensku sa „niečo obdobné“ v kultúrach popolnicových polí zatiaľ nezaevidovalo a na plastiku z Maissau podľa vedomostí recenzenta slovenská spisba ani nezareagovala (resp. nemala dôvod reagovať, pozri a porovnaj napr. Furmánek 2015; Vladár 1979, 76,

78, 82, 126, 127). Pertraktovaný nálež má však čiastočnú podobnosť s antropomorfnou keramickou plastikou zo sídliska čakanskej kultúry v Ludaniciach-Mýtnej Novej Vsi na západnom Slovensku (*Bátora/Bača* 2020, 21, 23, obr. 5; 6), teda pokiaľ všeobecne pozorujeme ľudské črty (napr. detaily tváre) a nesústredíme sa výhradne na pohlavné znaky. Skutočnosť, že „sogenannte Frauenkröte“ nezaujala ani naposledy citovaných autorov má tiež svoje vysvetlenie. V kontexte so zreteľne vymodelovanými mužskými genitáliami na antropomorfnéj entite z Ludaníc zohľadnili najmä tie analógie z doby popolnicových polí v Európe, ktoré reprezentujú mužské pohlavie (*Bátora/Bača* 2020, 28, obr. 8, tabeľa 1). V stati o „náboženskej komunikácii“ zaujme aj tzv. kalendárna keramická šálka z hrobu 28 na pohrebisku v St. Andrä vor dem Hagenthale, ktorá je takto klasifikovaná na základe výzdobného motívu na vydutine, ktorý hypoteticky zobrazuje prírodný úkaz spojený so zatmením Slnka. Prehľad kultových artefaktov uzatvárajú keramické hudobné nástroje – zvukové komponenty rituálov (s. 322–324). Z kapitoly vyplývajúca rozmanitosť dokladov kultu a náboženských aktivít sa v zhrnutí „prekrýva“ s univerzálnym princípom, ktorý odzrkadľuje uctievanie Slnka súvekou populáciou.

Dvanásť kapitola má charakter zamýšľania sa o častiach „puzzle“ (Sigrid Stroh Schneider-Laueová, s. 334–342), z ktorých pozostával časový úsek medzi rokmi 1300–800 pred n. l., a neľahkej úlohe pravekej archeológie diely tejto „skladačky“ zmysluplne interpretovať. Podľa predloženého stavu bádania je nesporné, že územie Dolného Rakúska bolo načas súčasťou veľkého stredoeurópskeho kultúrneho fenoménu – popolnicových polí, ktorým celkovo vyvrcholil vývoj doby bronzovej. Autorka najskôr predstavuje prehistorickú archeológiu ako historickú vedu v modernom ponímaní, ktorá je nútená spolupracovať s prírodnými vedami a celým radom ďalších vedných disciplín. Výskumný proces metaforicky a veľmi výstižne prirovnáva k „práci medzi vyvierajúcimi a vysychajúcimi prameňmi“ (s. 334). Zamýšľa sa nad samotnými archeologickými nálezmi a nálezovými situáciami, vrtanicami ich interpretácie a možnosťami rekonštrukcie vtedajšieho života vôbec. Čitateľ má príležitosť si urobiť obraz a úsudok, čo všetko zahŕňa postup „nájsť – vykopáť – spracovať – vystaviť“ (s. 335), čo je všeobecne vítané najmä vo vzťahu k laickej verejnosti, zástupcom samospráv, politikom, študentom a ďalším záujemcom, ktorým sa táto kniha dostane do rúk. V jednotlivých podkapitolách sa teoretizuje napr. o „hmatateľných“ aj „neuchopiteľných“ nálezoch a otázkach ich analýzy. Mnohé z myšlienok v 12. kapitole sú zaiste inšpiratívne (napr. výpovedná schopnosť prázdnych miest/odstupov medzi nálezmi v archeologických objektoch) a bolo by možné ich rozvíjať aj pri štúdiu materiálu z mladšej a neskorej doby bronzovej zo Slovenska. Tak či onak, k niektorým časťam z „puzzle“ kultúry popolnicových polí zatiaľ chýbajú spojitosti, iné však vo väčšom zhľuku už dávajú obraz.

Podrobným komentárom k dvanástim nosným kapitolám recenzovanej monografie sa poukazuje nielen na jej myšlienkovú a obsahovú pestrosť, ale najmä komplexnosť, ktorou vyššie postupne menovaný autorský kolektív so zostavovateľkou Michaelou Lochnerovou spracovali problematiku mladšej a neskorej doby bronzovej v administratívnych hraniciach Dolného Rakúska. Je pozitívne, že kniha vznikla formou interdisciplinárnej spolupráce, archeológiu prezentuje ako modernú vedu a oboznamuje

s početnými dátami, ktoré sa z archeologického materiálu zistili v spolupráci s prírodnými vedami. Publikácia nie je napísaná prísny vedeckým štýlom, ale v každom prípade zrozumiteľne a s množstvom obrazových príloh a pomôcok (slovníky pojmov, exkurzy k predmetom/objektom/sprírodným témam), čo iste ocenia tiež „nearcheológovia“ – laici, ktorých fascinuje praveká archeológia, doba bronzová a zvlášť obdobie 13.–8. stor. pred n. l. Keďže v tomto čase na území Dolného Rakúska spoločne s juhozápadným Slovenskom a priľahlými časťami západného Maďarska a južnej Moravy dominoval kultúrny komplex stredodunajských popolnicových polí, publikácia poslúži predovšetkým bádateľom a záujemcom zo strednej Európy. V záverečnej reflexii nad predstavenou knihou možno predvídať, že reakcie na ňu budú kladné.

LITERATÚRA

- Bátora/Bača* 2020–J. Bátora/M. Bača: Pozoruhodná antropomorfná plastika zo sídliska čakanskej kultúry v Ludaniciach, časť Mýtne Nová Ves. In: V. Mitáš/O. Ožďáni (ed.): *Doba popolnicových polí a doba halštatská. Zborník príspevkov z XV. medzinárodnej konferencie Doba popolnicových polí a doba halštatská. Smolenice 15.–19. október 2018*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 25. Nitra 2020, 21–33.
- Bielichová a i. 2020–Z. Bielichová/M. Hajnalová/P. Kmetová/P. Barta: Animal and Plant Remains from Two Kalenderberg Group (Hallstatt Culture) Cremation Graves in Devín-Záhřady, Slovakia. *Interdisciplinaria Archaeologica* 11, 2020, 149–176.
DOI: <http://dx.doi.org/10.24916/iansa.2020.2.2>
- Furmánek 2015–V. Furmánek: Umenie. In: *Furmánek zost. 2015*, 272.
- Furmánek zost. 2015–V. Furmánek (zost.): *Staré Slovensko 4. Doba bronzová*. Archaeologica Slovaca Monographiae. STASLO 4. Nitra 2015.
- Furmánek/Pavelková 2020–V. Furmánek/J. Pavelková: *Kyjacie. Zlatý vek na podhorí*. Archeologické pamätníky Slovenska 11. Nitra 2020.
- Furmánek/Veljačik/Vladár 1991–V. Furmánek/L. Veljačik/J. Vladár: *Slovensko v dobe bronzovej*. Bratislava 1991.
- Gulder 1960–1962–A. Gulder: *Die urnenfelderzeitliche „Frauenkröte“ von Maissau in Niederösterreich und ihr geistesgeschichtlicher Hintergrund*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 10. Wien 1960–1962.
- Jantzen a i. 2011–D. Jantzen/U. Brinker/J. Orschiedt/J. Heinemeier/J. Piek/K. Hauenstein/J. Krüger/G. Lidke/H. Lübke/R. Lampe/S. Lorenz/M. Schult/T. Terberger: A Bronze Age battlefield? Weapons and trauma in the Tollense Valley, north-eastern Germany. *Antiquity* 85, 2011, 417–433.
DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003598X00067843>
- Jockenhövel 2018–A. Jockenhövel: Alteuropäische Gräber der Kupferzeit, Bronzezeit und Älteren Eisenzeit mit Beigaben aus dem Gießereiwesen (Gießformen, Düsen, Tiegel). In: M. Overbeck: *Die Gießformen in West- und Süddeutschland (Saarland, Rheinland-Pfalz, Hessen, Baden-Württemberg, Bayern)*. Prähistorische Bronzefunde XIX/3. Stuttgart 2018, 213–337.
- Lochner 2012–M. Lochner: Thunau am Kamp–eine befestigte Höhensiedlung der Urnenfelderkultur und

- der aussergewöhnliche Fund eines Tonfässchens. In: W. Blajer (red.): *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa. Joanni Chochorowski dedicatae*. Kraków 2012, 193–203.
- Mitáš 2015–V. Mitáš: Keramika. In: *Furmánek zost. 2015*, 193–195.
- Ožďáni 2015–O. Ožďáni: Kultúrny komplex stredodunajských popelnicových polí. In: *Furmánek zost. 2015*, 164–174.
- Pavelková/Furmánek 2018–J. Pavelková/V. Furmánek: Demografie popelnicových polí na Slovensku. Pohľad antropologie a archeologie. *Památky archeologické* 109, 2018, 97–126.
- Vladár 1979–J. Vladár: *Praveká plastika*. Dávnoveké umenie Slovenska 8. Bratislava 1979.
- Wyrost/Chrzanowska 1994–P. Wyrost/W. Chrzanowska: Chov domácich zvierat a lov na západnom Slovensku v mladšej a neskorej dobe bronzovej. In: L. Veliačik/P. Romsauer: *Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských popelnicových polí na západnom Slovensku. I–Katalóg*. Archaeologica Slovaca. Catalogi 6. Nitra 1994, 270–276.
- PhDr. Vladimír Mitáš, PhD.
Archeologický ústav SAV, v. v. i.
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
vladimir.mitas@savba.sk
- Príspevok vznikol s podporou grantového projektu APVV-20-0044 „Vplyv využívania prírodných zdrojov na spôsob života v dobe bronzovej a v dobe železnej“.*
- DOI: <https://doi.org/10.31577/slovarch.2022.70.10>